הגאון מצנעא
קווים לדמותו של הרב יוסף קאפח זצ״ל*
הרב יואל קטן

תנועת ה״דרדעים״ בתימן

בעיר צנעא התחולל בראשית המאה פולמוס שחצה את יהודי תימן, והשלכותיו מורגשות עד ימינו בקהילות העדה. במרכזו עמד רבי יחיא קאפח, בן למשפחת רבנים ידועה, מראשי בית הדין של צנעא ופוסק בולט ביהדות תימן, שהקים את תנועת ׳דַּרְדַּע׳ (ראה מל״א ה, יא), תנועת התחדשות דתית מיוחדת במינה, שעיקרה היה העמקת הקשר הרוחני בין יהדות תימן ובין הרמב״ם, וחיזוק ההליכה בדרכיו. ר׳ יחיא לחם בעד לימוד שפות ומדעים מכאן – ובעד הקפדה בכל מחיר על מנהגי יהדות תימן המקוריים מאידך, עודד את לימוד הפילוסופיה בקרב לומדי התורה, והתנגד בתוקף לעיסוק ב׳זוהר׳ ובחוכמת הנסתר. ככל שגברה השפעתו במהלך תורני-חינוכי זה על רבים מיהודי תימן, רכש לעצמו ר׳ יחיא יותר ויותר מתנגדים בין רבני העדה, עם שלא ויתר כהוא-זה על שמירת ההלכה בהקפדה, ועל לימוד התורה בעמקות כעיסוקו המרכזי. עד רבני ירושלים (האשכנזים!) הגיעו מתנגדיו עם תלונותיהם נגדו, וכמה מהם הוציאו בשנת תרע״ד חרם נגדו ונגד תנועתו. ר׳ יחיא פנה לרב קוק,[1] אז רבה של יפו ולימים הרב הראשי הראשון, וזה התערב וקבע שאין לחרם תוקף, עם שהוכיח את הרב קאפח על הזלזול הפומבי שהפגין נגד חוכמת הקבלה המקודשת. כל זה לא מנע בעד ר׳ יחיא מלהמשיך להורות ולפסוק, לגדל דורות של תלמידים, ואף להגביר את התכתבותו העניפה עם רבים מגדולי ישראל בימיו, בתימן, בארץ ישראל ואף באירופה.

ר׳ דוד, בנו הצעיר, היה מתלמידיו המובהקים. עם אביו למד ולימד תורה, עם אביו עסק במלאכת הצורפות כדי שלא יתפרנסו מן התורה, ועמו גם נדד בין קהילות תימן לעשות נפשות לתנועת ׳דרדע׳. בדרכם רכשו בפרוטותיהם האחרונות כל ספר עתיק שיכלו לשים עליו את ידם, ספרי מדרש והלכה, פרשנות ופסק, וספרים העוסקים

* מאמר זה פורסם לראשונה בעיתון ״**מקור ראשון**״, כשבוע לאחר פטירת הגרי״ק, ביום ששי, כ״ה בתמוז תש״ס, 28.7.2000, ומתפרסם כאן בתוספת נופך.

1 הערת מערכת: המעיין באמונת ה׳ ייווכח כי לא פנה הרי״ח קאפח לרב קוק בעניין זה, אלא המתנגדים פנו והוא השיבם בחכמה כי כבר הכיר את חכמת הרי״ח קאפח בהיותו רב ראשי לתימן והשיבו על כל שאלותיו בהלכה ובמנהג תימן. משא״כ שאר חכמי הדור לא הכירוהו כהרב קוק, ובודאי שאם הקדימו להכירו לא היו יוצאים בחרב לשון כנגד ת״ח והיו בודאי שוקלים לדונו בפניו ולא ע״פ ספרו בלבד או ע״פ קנאי מצוה או הולכי רכיל.

במחשבה יהודית. ספרייה גדולה של כתבי יד אספו האב ובנו. הם לא בחלו גם בחיטוט בגניזות העתיקות שבבתי הקברות כדי להוציא משם קטעי דפים ושרידי גווילים מכתבי גדולי ישראל בדורות שעברו, כשהרמב״ם, מורה דרכם של יהודי תימן, ראש וראשון להם.

נכד מבריק ושמו יוסף

התלמיד-הבן נפטר בגיל צעיר, כשהוא מותיר אחריו בן אחד קטן ושמו יוסף. **יוסף קאפח** נולד בצנעא בי״ב כסלו תרע״ח, וכבר בילדותו יכול היה לראות הסב, ר׳ יחיא, שעתיד גדול מצפה לנכדו. התמדתו היוצאת מן הכלל, תפיסתו המהירה וזכרונו הבלתי רגיל, הפכו אותו במהירות לתלמידו המובהק של הסב בכל התחומים – בלימוד ובהוראה, ברדיפה הבלתי פוסקת אחרי ספרים נדירים וכתבי יד עתיקים של גדולי ישראל, בגישה המיוחדת ליהדות ולחיים, ואף במלאכת הצורפות. חייו של יוסף הצעיר נעו בעיקר סביב לימוד התורה וההתעמקות במחשבה יהודית, כשכתבי הרמב״ם עומדים במרכז חייו הרוחניים. פטירת ר׳ יחיא בשנת תרצ״ב, בגיל שמונים ושתיים, מצאה את הנכד יוסף בן ה-15 מלא וגדוש בתורתו ובהדרכותיו של הסב, והחלטי בקבלת דרכו ועקרונותיו. הוא נשא אשה והחל לפרנס את משפחתו ממלאכת הצורפות, כשברוב שעות היום הוא עוסק בלימוד והוראה. דרכו היתה סלולה לצמרת המנהיגות התורנית של יהודי תימן, אולם לאחר שנים מעטות הצטרף לקבוצה שעלתה לארץ. בשנת תש״ג הגיע ארצה עם משפחתו הצעירה, ועמו מאות ספרי קודש עתיקים וכתבי יד יחידאיים, שנאספו בעמל שנים.

לימודיו והוראתו בא״י

תחנתו הראשונה היתה כרב של קהילה תימנית בת״א, כשהוא ממשיך לפרנס את עצמו מצורפות. לאחר שנים מעטות החליט להקדיש את עצמו ללימוד תורה בלבד, ועלה לירושלים ללמוד בישיבת ׳מרכז הרב׳ ולאחר מכן ב׳מכון הַרי פישל׳, בהם בלט בהתמדתו, בידיעותיו הרחבות ובעצמאותו התורנית. שמעוֹ הגיע לאוזני הרב הראשי דאז הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, ותוך שנים מעטות מונה לדיין. השמועה אומרת שלפני קבלת המינוי התחייב לפני הרב הראשי שאין שום השפעה של ׳דרדעיות׳ על פסיקותיו ההלכתיות.[2]

חריצותו המיוחדת של ר׳ יוסף קאפח, שהיתה כל ימיו מסימני ההיכר הבולטים שלו, באה לידי ביטוי בסדר היום המיוחד שלו, שהיה מבוסס על אורח החיים התימני העתיק, שריד לצורת החיים של אבותינו בתקופת חז״ל; את סדר היום זה לא שינה באופן מהותי עד סוף חייו. פעילותו היומית, כל ימי השנה, החלה הרבה לפני עלות

2 הערת מערכת: ראה אביבית לוי, הולך תמים, עמ׳ 133, שהעידה מפי הגר״י קאפח כי סיפור זה לא היה ולא נברא.

השחר, כשראשיתה בלימוד – לבד או עם תלמידים – עד שעת התפילה, המשכה בשעות מעטות של עיסוק בפרנסה ובצורכי ציבור, ושוב חזרה ללימוד, לכתיבה, לפסיקה, ולהוראה, עד שעות הלילה. עשרות שנים, עד סוף ימיו, גר בדירתו הצנועה בשכונת נחלאות בירושלים, למד ולימד כשהוא יושב בשׂיכול רגליים על אותו ספסל נמוך, ולא שינה דבר בהנהגותיו גם כשכבר נחשב לאחד מגדולי ישראל.

שאיפתו לתרגם את פירוש המשנה להרמב״ם

מילדותו חלם ר׳ יוסף קאפח להוציא מהדורה חדשה של פירוש המשניות לרמב״ם. פירוש זה, מהיסודיים בפירושי המשנה, הוא מביכורי פירותיו של הרמב״ם הצעיר, אותו כתב בשנים בהם נדד מספרד לצפון אפריקה, משם לארץ ישראל, עד שהגיע למצרים. בפירוש משולבים ביאורים עם פסקי הלכה, והוא מכיל מבואות מפורטים לנושאים הלכתיים ומחשבתיים הפזורים בשישה סדרי המשנה. הרמב״ם לא חיבר אותו בעברית אלא בערבית, שפת הדיבור והלימוד של רוב יהודי ארצות האסלאם בימי הביניים, כשהיא כתובה באותיות עבריות. כבר בחיי מחברו החלו לתרגם את ׳פירוש המשניות׳, ובדפוסי התלמוד הונצח נוסח משולב מתוך עבודותיהם של שבעה [!] מתרגמים שונים, משובש במקומות רבים. הסבא ר׳ יחיא, שחידש את לימוד פירוש המשנה של הרמב״ם בבתי המדרש בתימן, לא למד את הפירוש מתוך הנוסח שבדפוסים – אלא מתוך כתבי יד שבהם הנוסח המקורי של הפירוש בשפה הערבית, כפי שיצא מתחת יד מחברו. יהודי תימן היו הקיבוץ היהודי האחרון שהשתמש עדיין בשפה זו ללימודיו ולכתיבת דברי תורה. והנה גילו הלומדים מתימן שהתרגום הנדפס חורג במקומות רבים, לפעמים אף באופן משמעותי, מלשון המקור, מפני שהמתרגמים בני אירופה לא תמיד הבינו את הלשון ואת הסגנון, ולא תרגמו נכונה; התברר שרק בני תימן (ושאר אנשים) ששפה זו היתה שפת אמם, ירדו במקומות אלו לסוף דעתו של הרמב״ם [!]. הוסף על כך את כתבי היד המשובשים ששימשו כמקור לתרגומים העתיקים, וכבר ברור הצורך הדחוף בהכנת מהדורה חדשה; אך בתימן הרחוקה והדלה לא היה סיכוי להוציא את התוכנית הזו אל הפועל.

מהדורתו לפירוש המשנה להרמב״ם

אך כעת ר׳ יוסף כבר נמצא בירושלים, עיר מלאה חכמים וסופרים. חלומו הגיע לאוזני הרב מימון, מראשי ה׳מזרחי׳ ומייסד הוצאת הספרים ׳מוסד הרב קוק׳, לימים שר הדתות הראשון. בעידודו החל ר׳ יוסף בהכנת תרגום חדש של כל פירוש המשניות של הרמב״ם, כשהוא מתבסס על כתבי יד תימניים עתיקים, מאלו שאספו אביו וסבו בגניזות תימן והוא העלָם עמו ארצה, וכן משתמש בכתבי יד מאוספים אחרים. בעיקר סמך על קובץ עתיק בכתב ידו של הרמב״ם עצמו שהכיל חלק גדול מפירוש המשנה, ששרד בדרך פלא עד ימינו, ותצלומיו ניתנו להשגה.

מהדורתו, שהחלה לצאת לאור כרכים כרכים בשנת תשכ״ג, עשתה רושם רב על כל רואיה. נוסף לתרגום המדויק ולשפה הקולחת, ניגוד גמור לשפה הנמלצת והנוקשה של מתרגמי ימי הביניים, נוסף לציוני המקורות המפורטים ולהערות המחכימות, שם הרב קאפח לב לתוספות ושינויים שיטתיים בנוסחים שלפניו, והגיע למסקנה שהרמב״ם עצמו דאג כל חייו לעדכן את נוסח פירוש המשניות המקורי שהיה ברשותו, ולהוסיף ולשנות בכל מקרה שבו הוא הגיע למסקנה חדשה, או עלה בדעתו פירוש מועדף. מכאן התברר שחלק ניכר משינויי הנוסח שבכתבי היד השונים אינו הבדלי גירסה ׳רגילים׳, אלא נובע מהתקופות השונות שבהן הועתקו אבות הנוסח של כתבי היד השונים מהנוסח המקורי שהיה בידי הרמב״ם. הרב קאפח הצליח להציג לעיני הקורא מערכת שלימה של שינויי נוסח בכל פירוש המשניות, והתאים אותם לתקופות השונות בפרשנותו של הרמב״ם. מיותר לציין שסתירות רבות בין המסקנות שב׳פירוש המשנה׳ לבין ספר ׳משנה תורה׳ נפתרו, כאשר נתברר לפתע שהגירסה האחרונה ב׳פירוש המשנה׳ זהה למסקנה ההלכתית שבספר ׳משנה תורה׳. המהדורה החדשה לוּוְתה במבוא מקיף על הספר ועל התרגום, ראשון לסידרת מבואות מקיפים שהיוו אחד מסימני ההיכר לפעילותו העתידית של הרב קאפח בתחום זה.

תרגומו ל״מורה הנבוכים״ ולשאר כתבי הרמב״ם

כצפוי, התגובות לפרסום התרגום החדש של פירוש המשניות היו נלהבות. האברך התימני הצעיר זכה להכרה כללית. הרב מימון החל ללחוץ על הרב קאפח לתרגם מחדש גם את שאר כתבי הרמב״ם, שכולם נכתבו במקורם בערבית ותורגמו במשך השנים; רק את ספרו הגדול ׳משנה תורה׳ כתב הרמב״ם במקור בעברית. ר׳ יוסף קיבל עליו את המשימה, ובכך החל במפעל חיים, שפתח תקופה חדשה בספרות התורנית: תוך שנים מעטות תירגם מחדש את ספר המצוות של הרמב״ם (בשתי מהדורות שונות) ואת קובץ איגרותיו, וכן תירגם וערך מחדש את הספר הפילוסופי הגדול הידוע ׳מורה הנבוכים׳. את כל זה עשה הרב קאפח בנוסף לתפקידו כדיין בבית הדין הרבני, כרב של קהילה, וכאיש ציבור. הוא הצטיין בתפקידו כדיין, ובשנת תש״ל נבחר לכהן כדיין בבית הדין הגדול; עשרות פסקי דין מפורטים משלו נדפסו בקובצי ׳פסקי בתי הדין הרבניים׳.[3] עוד קודם מונה לחבר מועצת הרבנות הראשית, בנוסף לתפקידו כאחד מהפוסקים הבולטים של עדת תימן בארץ, וכחבר בגופים וועדות שונות. הוא הזדהה עם הציונות הדתית, ונחשב מגדולי רבניה.

תרגומיו ומהדורותיו לשאר כתבי ראשונים

במקביל הספיק הרב קאפח להוציא לאור את הספר ׳הליכות תימן׳ – ספר המתאר את המנהגים והמסורות של יהדות תימן, וכן כמה מדרשים וספרי הלכה של חכמי תימן

3 הערת מערכת: בתמוז התשס״ד, יצא לאור הספר ׳עדות ביהוסף׳, המקבץ את פסקי הדין שלו, בעריכת הרב ד״ר איתמר ורהפטיג.

בדורות הקודמים, ששרדו בכתבי יד. הוא החל לתרגם כתבים של גדולי ישראל אחרים – ספר 'אמונות ודעות' של רב סעדיה גאון (רס"ג) ופירושו לתורה, פירוש משניות עתיק המבוסס על פירושו של החכם הקדום ר' נתן בן אברהם 'אב הישיבה', ותרגום חדש של ספר 'הכוזרי' לרבי יהודה הלוי. הוא ההדיר והוציא לאור על פי כתבי יד את ספר השאלות והתשובות של רבי אברהם ב"ר יצחק מנרבונה שבפרובנס, ואת ספר השו"ת של חתנו הראב"ד 'בעל ההשגות'; הוא הדפיס מהדורה חדשה ומתוקנת של ספר 'בעלי הנפש' של הראב"ד הנ"ל על הלכות נידה וטבילה, עם הערות הקרויות 'סלע המחלקות' של ידידו ויריבו רבי זרחיה הלוי 'בעל המאור'; הוא הדפיס לראשונה את שו"ת הריטב"א (= ר' יום טוב בן אברהם אסבילי מספרד) ואת המדרש 'גן השכלים' שכתב חכם תימני קדום, ולא מנינו את הרשימה בשלמותה. כל זה בנוסף למאות [!] מאמרים תורניים-ספרותיים ומחקריים, בענייני לשון, היסטוריה ואף פולקלור, שפירסם בכתבי עת שונים; חלקם יצאו לאור בסוף ימיו בקובץ "כתבים" בג' כרכים. כשירות לבני עדתו הדפיס מהדורות מדוייקות של סידורים בנוסח התימני ה'בלדי' (הנוסח התימני המקורי, בניגוד לנוסח התימני ה'שאמי' הקרוב לנוסח עדות המזרח), ולא ציינו מאות תגובות ומכתבים-למערכת ששלח לכתבי עת ועיתונים שונים, בענייני הלכה ובבעיות השעה. אני יכול להעיד מיֵדע אישי, שהרב אף נהג להשיב בפירוט רב ובאופן מיידי לכל פונה, ויהיה זה אף בחור ישיבה צעיר, מעשה בהחלט לא מקובל לאדם במעמדו. את המכתבים כתב בכתב ידו, באותיות רש"י קטנות ומדויקות. אין צורך לומר שכל חכם וכל מלומד, בן ברית ושאינו יהודי, מהארץ ומחו"ל, כל שואל הלכה וכל מר נפש, שרצה להתייעץ עם הרב בעניין פרטי או ציבורי, לעיין בכתבי היד היקרים שברשותו או לנצל את אוצרות הידע שלו, יכול היה להגיע לביתו כמעט בכל שעות היממה, ולהתקבל בסבר פנים יפות, כאילו כל זמנו של הרב מוקדש רק לקבלת קהל. לא מיותר לציין שאת כל פעילותו התורנית עשה ללא משרד וללא צוות, ללא מזכירים וללא עוזרים מכל סוג שהוא!

גולת הכותרת – פירושו ל"משנה תורה" להרמב"ם

גולת הכותרת של פעילותו התורנית בשנים האחרונות היתה פירושו החדש על כל חלקי ספר 'משנה תורה' לרמב"ם. הסידרה מכילה עשרים ושלושה כרכים, בהם נוסח מתוקן של 'משנה תורה' על פי כתבי יד תימניים, וכן פירוש מקיף. את הספרים האלו הספיק הרב קאפח להוציא לאור במשך השנים תשמ"ד-תשנ"ו, שני כרכים לשנה, כשמלאכה זו נעשית בנוסף לכל פעילויותיו האחרות. באלפי העמודים שבספרים אלו נמצא אוצר בלום של פירושים וגירסאות, חידושים ומקורות, מנהגים ומסורות, פסקי הלכה וביורי שיטות, אוצר שקשה להישאר מולו שווה נפש. אפשר לחלק את החומר האדיר שבתוך הפירוש שבמהדורה זו לארבע מחלקות: קביעת הנוסח הנכון ברמב"ם על פי דעתו, תוך הצגת הנוסחים השונים שבכתבי היד ובדפוסים הישנים עם הכרעה מנומקת (שתמיד, אגב, נטתה לטובת הנוסח שבכתבי היד התימנים דווקא); לקט של פירושים וביאורים מתוך שלוש מאות [!] גדולי המפרשים של ספר 'משנה תורה'; פירושים והערות של

הרב קאפח עצמו; ולבסוף – פסקי ומנהגי תימן בכל אחד מהנושאים ההלכתיים הנידונים בספר 'משנה תורה', שהרי התימנים ה'בלדים' פוסקים באופן בלעדי כשיטת הרמב"ם. זה המקום להביא משפט אופייני מתוך הקדמתו לכרך של ספר 'שופטים' במהדורתו, האחרון לספרי 'משנה תורה': 'הנני עומד בפני כל קהל חובבי תורת רבנו הגדול [=הרמב"ם], ומודה ליוצרי שעשאני בן לאבי ונכד לסבי, אשר נטעו בי את אהבת וחיבת תורת רבנו הגדול, רבן של כל ישראל, אשר לא הניח שום מדע וחוכמה שהיו בהישג ידו אשר לא העמיק בהם'.

חיבתו למסורות ולכתבי-היד התימניים

כפי שכבר נרמז, ה'לוקאל פטריוטיות' של הרב קאפח למסורות ומנהגי תימן לא היה למעלה ממנה, והיא אף הביאה אותו לפעמים, לטעמם של רבים ממעריציו, לידי הפרזה. כך למשל סירב להסכים לעליונותו הטקסטואלית של כתב היד המפורסם מאוקספורד של הספרים 'מדע' ו'אהבה' ב'משנה תורה', כתב היד שעליו כתוב בכתב ידו של הרמב"ם עצמו 'הוגה מספרי, אני משה ברבי מימון'. גם ההוכחות החותכות שהביאו כמה תלמידי חכמים ומספר מלומדים ידועים על הגירסאות המעולות שבכתב יד אוקספורד, לא הצליחו לשכנע את הרב קאפח שכת"י זה עולה במשהו על כתבי היד התימנים, ופולמוס ארוך ניטש בכתבי עת ובמבואות ספרים בינו לבינם בענין זה. ההערה הנ"ל בכתב ידו של הרמב"ם לא הרשימה אותו, וכך כתב עליה באחד המבואות: 'הכל יודעים שלא ישב רבנו [=הרמב"ם] להגיה אותו כתב-יד [בעצמו]... פשטן של דברים שהועתק [כת"י אוקספורד] מכלי שני או שלישי, ולאחר שהועתק בא אותו זקן [שהגיה את כתב היד] וישב בפינת בית מדרשו של רבנו, ורבנו ראהו רכון על ספרו ומגיה; ולאחר שלדבריו גמר להגיה ביקש אישורו של רבנו, ורבנו מילא בקשתו, כי באמת ראהו רכון על ספרו. זהו המצב והמציאות בעיני כל אשר ישר רואה. ומילתי על לשוני, כי בעיניי כתבי יד תימן עדיפים על אותו כתב יד'. האם גם על זה נאמר ש'האהבה מקלקלת את השורה'?...

מותו של איש ענק רוח

בשנת תשכ"ט זכה הרב קאפח ב'פרס ישראל', הכרה והוקרה על פעילותו התורנית-ספרותית העניפה. מוקיריו של הרב קאפח, אלה המכירים אותו מפעילותו התורנית-ספרותית ובוודאי אלו שזכו להכירו אישית, לא היו צריכים את ההכרה הממלכתית הזו כדי לדעת שהם נמצאים בקרבתו של ענק אמיתי, שזכה להגשים, בודד וצנוע, מבצע תורני שדור שלם היה אמור לשאת על כתפיו. מעניין לציין שגם אלמנתו, הרבנית ברכה קאפח שתיבדל לחיים, זכתה בפרס ישראל משלה, על פעולותיה המיוחדות בתחום החסד והעזרה לזולת, וזו תופעה יחידאית בתולדות הפרס הזה.

בריאותו של הרב יוסף קאפח זצ"ל היתה לקויה זמן רב לפני מותו, אך הוא המשיך להיות פעיל במלוא המרץ, ואי אפשר היה לנחש שהוא כבר ניצב בסוף דרכו. וממש כמו

בסיפורי צדיקים מימי קדם – סופו הפתאומי היה מיוחד במינו, ומתאים מאין-כמוהו לכל אורחות חייו: במוצאי צום שבעה עשר בתמוז תש״ס הודיע הרב קאפח לבני ביתו שהוא מרגיש שסופו קרוב, שהוא חש שהוא מתבקש לישיבה של מעלה. הוא נפרד מהם, התרחץ, עלה על מיטתו, ולא קם ממנה עוד.[4] סמלי הדבר שגם הוא נפטר בן 82, בדיוק בגילו של סבו הגדול, שבדרכיו הלך כל ימיו.

החלל שהוא הותיר אחריו לא יתמלא עוד זמן רב.

4 הערת המערכת: עיין ׳הולך תמים׳, עמ׳ 227 על תיאור פטירתו ע״פ עדות הרבנית שתחי׳.